

І. М. Жаровська

ТЕОРІЯ ВЛАДИ

Навчальний посібник

Харків
«Право»
2016

УДК 340.12
ББК 67.0
Ж35

*Рекомендовано вченою радою
Навчально-наукового Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»
(протокол № 3 від 28 жовтня 2015 р.)*

Р е ц е н з е н т и:

О. М. Биков – доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

С. С. Сливка – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Заслужений юрист України

Жаровська І. М.

Ж35 Теорія влади : навч. посіб. / І. М. Жаровська. – Х. : Право, 2016. – 240 с.

ISBN 978-966-458-914-4

Навчальний посібник підготовлений на основі новітніх досягнень політологічної та юридичної науки з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду, сучасної практики. Досліджено проблеми правової природи державної влади. Комплексно розглянуто теоретично-методологічне підґрунтя аналізу державної влади, механізм її функціонування, основні правові принципи державної влади, роль у соціальному конфлікті та глобалізаційному суспільстві. Акцентується увага на правових підходах до державної влади шляхом відмови від сприйняття її як абсолютного тоталітарного силового механізму до явища політико-правового характеру, що діє в інтересах громадянського суспільства на основі правових принципів її функціонування.

Для науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться проблемою державно-правових відносин.

**УДК 340.12
ББК 67.0**

ISBN 978-966-458-914-4

© Жаровська І. М., 2016
© Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1. ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ВЛАДИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ	9
1.1. Влада як абсолют, недоторкане ідеальне начало в історії політико-правової думки	11
1.2. Наукові спроби встановлення меж державної влади, ортодоксальний погляд на визначення її особливостей	14
1.3. Дослідження державної влади в концепті природних прав людини	20
1.4. Сучасні погляди на державну владу.....	29
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	<i>35</i>
<i>Тестові завдання</i>	<i>36</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>38</i>
Розділ 2. ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	40
2.1. Поняття та види соціальної влади	40
2.2. Проблемні аспекти встановлення місця державної влади в концепті політичної влади	48
2.3. Теоретико-правові проблеми розуміння державної влади	54
2.4. Співвідношення понять державної влади і політики	57
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	<i>61</i>
<i>Тестові завдання</i>	<i>62</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>64</i>
Розділ 3. ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ	69
3.1. Поняття структури державної влади	69
3.2. Суб'єкт державної влади	71
3.3. Об'єкт державної влади	73

3.4. Ресурси державної влади: насильство і примус, знання, авторитет, право та економічні ресурси	78
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	<i>85</i>
<i>Тестові завдання</i>	<i>86</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>89</i>

Розділ 4. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІЙ ТА ФОРМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	91
4.1. Функції сучасної державної влади	91
4.2. Правові форми здійснення державної влади	95
4.3. Неправові форми здійснення державної влади	103
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	<i>107</i>
<i>Тестові завдання</i>	<i>108</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>111</i>

Розділ 5. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	113
5.1. Співвідношення державної влади і громадянського суспільства	113
5.2. Проблема встановлення меж державної влади	118
5.3. Інститут відповідальності державної влади в умовах розвиненого громадянського суспільства	127
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	<i>133</i>
<i>Тестові завдання</i>	<i>134</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>137</i>

Розділ 6. ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ	141
6.1. Легітимність державної влади: поняття, класичні та сучасні парадигми легітимності. Співвідношення легітимності та легальності державної влади	141
6.2. Демократизм державної влади. Поняття та форми демократії, роль особистості в демократичній державі	156

6.3. Принцип транспарентності державної влади як необхідна умова відносин влади та громадянського суспільства	164
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	176
<i>Тестові завдання</i>	177
<i>Практичні завдання</i>	179

Розділ 7. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У СУСПІЛЬНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ.....	182
7.1. Проблеми державної влади в аспекті глобалізаційних змін	182
7.2. Проблеми модернізації державної влади України	192
<i>Теми для рефератів та індивідуального наукового дослідження</i>	203
<i>Тестові завдання</i>	204
<i>Практичні завдання</i>	206

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	211
------------------------	-----

ЛІТЕРАТУРА	224
------------------	-----

Передмова

Проблеми влади та владних відносин завжди були актуальними для суспільства. Трансформаційні процеси, що відбуваються в державі, вимагають оновлення методологічних підходів до державно-правових явищ. Тому принагідною є наукова доробка, що стосується сучасних правових поглядів на владу та механізм її здійснення. Курс «Теорія влади» в основному ґрунтується на положеннях, що розглядаються при вивченні однієї з базових юридичних дисциплін, якою є загальна теорія держави та права, та низки галузевих інститутів і норм, що торкаються проблеми функціонування органів державної влади, отож має комплексний характер.

Фундаментальною метою дисципліни є формування світоглядних позицій того, хто навчається, про особливості пострадянського розвитку суспільства, держави та права в Україні, напрями модернізації політичної системи суспільства в епоху глобалізації, фундаментальні правові цінності сучасного українського суспільства тощо.

Правова сутність владної діяльності є необхідною сферою наукового пізнання для студентів-юристів, оскільки вони поглиблюють знання з фундаментальних правових дисциплін, серед яких теорія держави і права, конституційне та адміністративне право, міжнародне право тощо. Окрім того, курс «Теорія влади» в аспекті державної влади в процесі модернізації та трансформації відповідно до міжнародних стандартів буде корисним для майбутніх державних службовців, посадових та службових осіб органів державної влади України.

Актуальність матеріалу, що вміщений у навчальному посібнику, зумовлена тим, що феномен влади — найважливіша і найдавніша проблема політичного знання, об'єкт гострої боротьби ідей. Питання дії, організації й оптимізації державної влади сьогодні – одне з найскладніших. Вплив таких процесів, як формування та реконструкція міжнародного простору, інформатизація, регіоналізація, а також геополітичні процеси, що простежуються сьогодні на теренах глобалізації міжнародного простору, надають особливої актуальності проблемі суспільного значення явища влади. Воно є основою розуміння суті й призначення політичних інститутів, організації публічної влади, взаємовідносин різних рівнів її організації. У пропонованому навчальному посібнику автор сконцентрувала увагу на проблемних аспектах теорії держави і права у сфері механізму державно-владних від-

носин від початкових етапів розвитку політико-правової думки до концептуальних правових проблем сьогочасного суспільства.

Проблеми влади і владних відносин завжди актуальні, адже вони торкаються всіх аспектів не лише політичного, а й правового, економічного, духовно-культурного життя будь-якого суспільства та кожної особистості. Влада охоплює своїм впливом усі рівні й виміри функціонування суспільства загалом і кожного окремого індивіда.

Проголошення на конституційному рівні положення, що держава є демократичною, правовою, вимагає досягнення ефективного функціонування узгодженої в усіх елементах політичної системи. Серед них велике значення має поняття влади, оскільки демократія передбачає активну участь громадян в управлінні державними справами, їх здатність реально впливати на зміст і спрямованість владних рішень. У період становлення демократичних інститутів особливу увагу варто приділити системі гарантій, здатних захистити суспільство від негативних явищ авторитаризму, тому історико-правові дискусії з приводу функціонування влади, її понятійного апарату, взаємодії громадянського суспільства та влади є актуальними на нинішньому етапі розвитку наукової думки.

Держава в процесі історичного розвитку набуває властивостей правового явища, стає самостійною правовою організацією, яка бере на себе регулювання, передусім волею людини. Але воля людини не підвладна жодним людським організаціям, вона не хоче бути обмежена ними у своїй діяльності. Тому стосовно регулювання волею виникають проблеми або, так би мовити, державні дисгармонії, які виходять за межі державних нормативів чи догм. У такому разі людина почувається невільником, починає шукати вихід зі становища, яке склалося. Як вдало визначає сучасний український науковець С. Сливка, «філософія держави — як феномен правового явища — вимагає “олюднення” державної влади. Необхідно, щоб “свавілля” держави було замінене правовим почуттям, почуттям справедливості»¹.

Утвердження принципів суверенітету, демократизму, відкритості, гласності держави на практиці неможливе без всебічного наукового осмислення побудови «ідеальної» державної влади. Водночас більшість фахових праць присвячені спеціальним проблемам функціонування конституційного механізму державної влади, тоді як загальнотеоретичні питання й досі залишаються маловивченими. Відсутність в Україні комплексних дослід-

¹ Сливка, С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс [Текст] / С. Сливка. – Львів : Воля, 2001. – С. 135.

джен державної влади з позицій теорії держави і права унеможлиблює теоретичне осмислення сутності сучасної держави, а внаслідок цього — і якісне вдосконалення інститутів здійснення влади народу в практичній площині. Створення наукової моделі досконалої державної влади зумовлює потребу високого рівня узагальнення. Потенціал теорії держави і права та історії правових і політичних учень дозволяє на відповідному методологічному рівні здійснити поступ до вирішення цього завдання.

Навчальний посібник ґрунтується на класичному спадку політико-правових шкіл, що розглядається в контексті громадянського суспільства й держави. Зазначеною тематикою цікавилися такі визначні науковці минулого, як Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн, І. Кант, Г. Гегель, Г. Лассуелл, М. Марсель, Д. Картрайт та ін.

Поєднання світового досвіду з національною специфікою в процесі становлення громадянського суспільства в Україні висвітлено у працях таких вітчизняних дослідників, як А. Заєць, О. Зайчук, О. Копиленко, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, О. Петришин, П. Рабінович, С. Сливка, О. Тодика, Ю. Шемшученко та ін.

Питання формування влади шляхом побудови ефективної сучасної моделі на поєднанні принципів суверенітету, обмеженості, відкритості, демократизму, легальності й легітимності ми розглянемо у цьому навчальному посібнику.

Завданням цієї навчальної дисципліни є формування у студентів умінь вільно орієнтуватися в основних поняттях науки про державу, право, владу (кратології), творчо застосовувати чинне законодавство про функціонування і повноваження, визначати шляхи його вдосконалення, вести науковий пошук нових форм і методів організації державно-владних інституцій; застосовувати методіку викладання дисципліни «Теорія влади».

Результатом вивчення дисципліни мають стати набуті знання студентів із теоретичних основ функціонування та розвитку держави, права, влади загалом, й державної зокрема. Науково-практичне спрямування викладання проблем теорії державної влади має сформувати у студентів практичні навички, потрібні їм під час роботи в органах державної та муніципальної влади.

ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ВЛАДИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО- ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Термін «влада» багатозначний і відкриває широкі можливості для різних тлумачень. Різні науки по-різному трактують поняття влади. Водночас «поняття влади як соціальне явище вчені вважають передумовою у вивченні будь-яких державно-правових явищ»¹. Вона, чи то будучи виражена буквально, а чи контекстно, завжди відображається в усіх актах (письмових, вербальних, конклюдентних) владного характеру².

Сучасні філософи, соціологи, політологи пропонують різнобічні дефініції, викладають свої погляди на сутнісні складники цих феноменів, але загальноприйнятого визначення немає. Однак істиною є те, що влада обов'язково виявляється у взаємодії. У правовій науці, де влада трактується як вольові відносини між людьми, популярне таке визначення: «влада — право і можливість розпоряджатися або керувати будь-ким і будь-чим, підпорядковувати своїй волі інших»³.

Окрім звичного вживання, термін «влада» має серйозний науковий зміст і множинні сутнісні смисли. Аналізуючи етимологію цього поняття, бачимо, що в перекладі з французької «le pouvoir» (влада) не тільки означає володарювання, але і є синонімом центрального

¹ Нижник, Н. Р. Виконавча влада: поняття, сутність [Текст] / Н. Р. Нижник // Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування : зб. наук. пр. / [наук. кер. кол. авт. Н. Р. Нижник]. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – Ч. 1. – С. 5.

² Сушинський, О. І. Теоретико-методологічні засади контролю у сфері публічної влади [Текст] : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / О. І. Сушинський. – К., 2002. – С. 48.

³ Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1. – С. 489–490.

уряду; англійською «the power» — це не тільки влада, але й держава, з усією її політичною вагою та силою; німецькою «Die gewalt» — не тільки влада, а й сила, водночас і насильство.

Уже в первісному суспільстві людина стихійно почала організовуватися, без чого її подальше існування було б неможливим. Влада як феномен об'єктивної реальності з'явилася з перших моментів існування людства як такого, тобто з моменту утворення первинних форм спільного, організованого життя людей, чи то у формі родини, громади, чи племені. Первісні елементи влади виникли у формі різних заборон на ті чи інші дії. Іншими словами, вона формувалася у будь-яких табу — заборонах людині щось чинити. Німецький вчений Еліас Канетті з приводу цього зазначав, що «...наказ давніший, ніж мова»¹. Тому той, хто колись сказав «Ти повинен...», і був одним із засновників влади та закону. Розвиток людини, наростання її організованості визначали формування засобів обмеження, придушення спонтанних вчинків, більшості інстинктів та прагнень людини, окреслюючи все це певними межами. Отже, вочевидь, влада така стара, як і людський рід, вона виникла разом із людиною. Питання про владу, про пошук ефективної, оптимальної форми її організації належать до так званих вічних питань, що так чи інакше супроводжують людський розвиток протягом його всесвітньої історії. Скільки існує людське суспільство, стільки існує і влада. Отже, історичну природу і першоджерела державної влади також потрібно шукати в артефактах найдавнішої історії людства.

Влада є головним елементом, який пов'язує все політичне в суспільстві в єдину політичну систему. Від сутності, змісту й механізму функціонування влади залежать характер і спрямованість політичної системи. Як і багато інших ідей, які сьогодні, без перебільшення, правлять світом, ідея побудови ідеальної системи державної влади бере свій початок з епохи античності. Саме тоді були закладені наріжні камені світоглядних засад сучасної європейської (а отже, у руслі глобалізаційного мейнстріму — світової) правової та політичної культури.

¹ Канетті, Е. Маса і влада [Текст] / Е. Канетті. – К. : Альтернативи, 2001. – С. 251.

Отже, потрібно хронологічно виділити наукові погляди і теорії, що історично розвивалися в контексті державної влади, враховуючи периферійні знання і динамічні зміни сучасності.

1.1. Влада як абсолют, недоторкане ідеальне начало в історії політико-правової думки

Вважалося, що влада, як найважливіший принцип організації світового порядку, виходить безпосередньо від богів і здійснюється відповідно до божественного промислу¹. Владно-соціальні відносини детермінуються божественною волею, і підкорення об'єкта влади є беззаперечним, оскільки суб'єкт влади — це намісник божества на землі. Тому носієві влади належало бути передовсім ставлеником або обранцем божества, а не досвідченим політиком чи вмілим адміністратором. Елементарні спроби розібратися в парадоксах і механізмах влади були ще в ранній період політичної історії Індії, Китаю і Греції. Наприклад, те, що старогрецьке «архе», яке означало «влада», або «верховенство», мало й інше значення — «першооснова», або «першопричина», — очевидно, було не випадковим збігом, а нечіткою здогадкою про політичну природу влади².

У літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту («Повчання Птахотепа», «Книга мертвих», «Повчання гераклеопольського царя своєму синові») превалювала теза про божественну сутність влади і законів, їхню відповідність божим настановам, містилися рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки. Згідно з поглядами давньоєврейського народу, Бог вважався верховним правителем, законодавцем і верховним суддею. Він безпосередньо впливав на суспільні процеси, пропонуючи вирішення конкретних питань.

¹ Див.: Зубов, А. Б. Религиозные аспекты политической культуры Древнего Востока: образ царя [Текст] / А. Б. Зубов, О. И. Павлова // Религии Древнего Востока. — М. : [б. и.], 1995. — С. 34–84.

² Воронов, И. О. Людина і політика: у пошуках гуманістичної альтернативи [Текст] : монографія / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2004. — С. 54.

Такий підхід до проблеми з'ясування питання про сутність влади, порядку і справедливості був дуже поширений упродовж тривалого часу; згодом ці положення були прийняті християнством і відображені в Новому Заповіті¹. Під помітним впливом міфологічних і релігійних уявлень сформувалася і розвивалася політико-правова думка в Стародавній Індії, зокрема щодо побудови державної влади. Із цим пов'язане і те домінантне положення, яке впродовж багатьох століть займали жерці (брахмани) в духовному і соціально-політичному житті давньоіндійського суспільства. Зародки ідеології брахманізму були вже у низці давньоіндійських пам'яток II тис. до н. е., іменованих Ведами. Наприклад, відомо, що при всьому своєму високому і навіть божественному статусі цар, за Законами Ману, повинен шанувати брахманів, наслідувати їх і поважати їх повчання, вчитися в них «первинному мистецтву управління».

Із критикою низки основних положень Вед, Упанішад і брахманістської ідеології загалом у VI ст. до н. е. виступив Сіддхартха, що був названий Буддою (Просвітленим). «Брахман» для буддистів — це не член привілейованої варни, а будь-яка людина, яка незалежно від своєї станової належності досягла досконалості шляхом особистих зусиль. Так, у відомому буддійському каноні IV–III ст. до н. е. Дхаммападі («Дорозі закону») наголошується: «Але я не називаю людину брахманом тільки за його народження або за його матір»². Отже, прогресивні ідеї обмеження влади проявлялися і в правових ідеях Стародавнього світу.

Стародавній Схід дав власні відповіді на проблему владних відносин. У Давньому Китаї Конфуцій і Мо-цзи звертали увагу на божественну і природну сторони походження влади, обґрунтовували необхідність її існування як механізму підтримання порядку у спілкуванні між людьми, як регулятора відносин тих, хто управляє, і підлеглих. Якщо Конфуцій слідував патріархальному розумінню влади, то Мо-цзи дотримувався раціоналістичнішої концепції природи вла-

¹ Див.: Шульженко, Ф. П. Історія політичних і правових вчень [Текст] : [навч. посіб.] / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – [3-тє вид., стереотип.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 9.

² Див.: История политических и правовых учений [Текст] : учеб. для вузов / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – [Изд. 2]. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – С. 134.

ди, ставши чи не першим мислителем, який у загальному вигляді висловив ідею її «природного походження», виступивши, по суті, провісником ідеї «суспільного договору». Продовжував проповідувати божественну теорію влади засновник школи даосів Лао-цзи (VI ст. до н. е.), який вважав, що цивілізація, ускладнюючи й удосконалюючи життя, призводить до конфліктів і загибелі. Лао-цзи — один з перших, хто звернувся до гносеологічних проблем цінності влади, засудив державу як штучну структуру і заперечував потребу в державній владі. «Якщо ж земні правителі діють збуджено та агресивно — тоді й народові стає погано. Біди і нещастя приходять тоді на зміну благополуччю. І люди починають замислюватися, шукати вихід»¹.

У зв'язку із цим певний інтерес становить питання влади і віри, влади і релігії. Близьким до аксіоми може бути постулат: влада — це віра в силу, могутність, безпомилковість тощо певного носія влади, суб'єкта влади. А там, де віра, там не критикують, там вірять... Влада і релігія, зокрема християнська, спирається на декілька постулатів: перший — Бог дав владу людям — «Немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» (Рим. 13.1), другий — Бог як Творець всього видимого і невидимого, як Господар всього, володіє абсолютним правом панувати над всім (Мт. 20.15; Рим. 9.20). Він користується цією владою у Всесвіті. Теолог Ходж у своєму «Систематичному богослов'ї» писав: «Якщо Бог є Дух, а тому і Особистість, вічна і незмінна, ... якщо Він є Творцем і хранителем Всесвіту, Він і володіє правом на абсолютну суверенність...»². Влада Бога проявляється також і в тому, що Він визначає межі, які може досягнути зло і його наслідки, Бог править світом з урахуванням щастя його творіння. Бог у своєму правлінні світом користується різними методами — словом, бо Царям, як і їхнім підданам, також належить коритися Слову Божому. Він користується методом переконання, Він встановив служіння для переконання і наставляє людей в істині (Єр. 7.13, 44.4; Дії: 17.30). Мотивували існування влади крізь призму релігії Фома Аквінський, Іларіон, Володимир Мономах, Йосип Во-

¹ Класика духовної філософії та сучасності. Лао-Цзи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.philosophy-of-religion.org.ua/tao_te_ching.html.

² Власть: очерки современной политической философии Запада / [ред. В. В. Мшвениерадзе]. – М., 1989. – С. 3.

лоський, Іван Санін, Іван Пересвятов, Максим Грек, Петро Могила, Мартін Лютер, Жан Кальвін та ін.

У зв'язку з проблемою «олюднення» держави слухним видається звернення до поглядів Іоана Солсберійського. У своєму творі «Полікратікус» автор прагне показати не тільки божественне походження світської влади, а й відповідність її законам природи і розуму (хоча природу він розуміє як інструмент Бога). Особливої уваги заслуговує вчення філософа про необхідність підкорення правителя (государя) закону справедливості та загального блага, а сам правитель — це слуга права і справедливості.

1.2. Наукові спроби встановлення меж державної влади, ортодоксальний погляд на визначення її особливостей

Першою моделлю держави майбутньої новоєвропейської цивілізації виступає давньогрецький поліс, у котрому суспільство і держава постають як єдине ціле. Поліс представляв собою структурно організовану спільноту, регламент якої забезпечувався діяльністю протодержави¹. Політичні ідеали характеризувалися гармонією рівних у політичній сфері людей (з-поміж яких, відповідно до панівних тоді уявлень, відкидалися раби, чужинці та жінки), законом і свободою. При цьому свободу розуміли вельми своєрідно, а саме не як свободу людини, а як свободу спільноти жити відповідно до спільного для всіх закону. Аналогічно несвобода трактувалася як життя спільноти під владою тирана. Допускалося, що в гармонічній спільноті, де панують свобода і закон, усі поточні проблеми можуть вирішуватися шляхом відкритого й раціонального обговорення.

Першим в історії європейської правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою та її членами (громадянами) філософ Сократ. Відповідно до своєрідної його теорії,

¹ Див.: Гражданское общество: истоки и современность / [науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 16.

будь-який повнолітній афінянин може згідно із законом без перешкод залишити з усім своїм майном державу, якщо її порядки йому не подобаються, і переселитися в будь-яку іншу. Отже, прийняття громадянства є добровільним. Тому ті, хто залишається в цьому полісі, як його громадяни, погоджуються в такий спосіб виконувати всі веління державної влади та її органів. Громадянинові держави залишається, за Сократом, такий вибір: або за допомогою переконання та інших правомірних, не насильницьких заходів запобігати можливим несправедливим рішенням полісних органів і посадових осіб, або виконувати їх. Сократ, отже, першим переніс вирішення завдань удосконалення суспільного життя з держави на людину. Єдиний шлях до оновлення грецького полісу він вбачав у внутрішньому перетворенні й удосконаленні людської особистості, у знаходженні нею позитивного етичного ідеалу.

Платон, орієнтуючись на полісне розуміння засад суспільного співіснування, створює свій утопічний проект ідеальної держави. Платон піддає нищівній критиці всі відомі йому на той час форми державного устрою, які, на його думку, є неправильними та спотвореними, а саме: демократію, тиранію, олігархію (владу багатих) та тимократію (владу військових). Взамін він пропонує свій зразок досконалої держави, або «прекрасного полісу». Державна влада у Платона контролює всі без винятку сфери суспільного життя (шлюб, народження та виховання дітей, виробництво і розподіл суспільних благ тощо), не залишаючи місця нічому приватному. Платон заперечує необхідність сім'ї, приватної власності, лікування хворих та більшості жанрів мистецтва. Цю ідею Платон легітимує за допомогою відповідного трактування справедливості: «займатися своєю справою та не втручатися у чужі — це і є справедливість»¹. Найвищим благом у суспільному житті, на думку Платона, є благо держави. У контексті цієї проблематики платонівську утопію варто розглядати радше як антитезу громадянському суспільству. Адже пропонована ним модель державного устрою повністю відкидає і необхідність, і можливість грома-

¹ Платон. Государство. Законы. Политика / Платон ; [предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1998. – С. 47.

дянської ініціативи, виступаючи, по суті, однією з перших теоретичних розробок тоталітарної влади.

Перші системні спроби визначити сутність зазначеної проблеми традиційно співвідносяться з іменем Аристотеля. В античній філософії тією чи іншою мірою порушувалися проблеми влади, її здійснення та способів функціонування.

Влада, на думку Аристотеля, повинна слугувати загальному благу, саме це її головна мета. Під загальним благом Аристотель розуміє справедливість. Однак досягти цієї мети нелегко. Аристотель більш реалістично оцінює межі трансформації людини. На його переконання, політик має враховувати, що людина підвладна пристрастям і що людська природа зіпсована. Тому політик не повинен ставити собі за мету виховати морально досконалих громадян. Достатньо, аби всі громадяни володіли головною чеснотою громадянина — умінням підкорятися владі та законам. Учення Аристотеля про державу викладене переважно в таких його фундаментальних працях, як «Політика» та «Етика». Аристотель визначає державу як «форму спільного життя громадян, що користуються певним державним устроєм»¹. При цьому політичний устрій — це «порядок, котрий лежить в основі розподілу влади»². Політичний устрій передбачає владу закону, що, у свою чергу, філософ визначає як «безпристрасний розум», як «такі засади, за котрими ті, хто володарює, повинні володарювати і захищати цю форму державного буття від тих, хто її порушує»³.

Аристотель розрізняє в політичному устрої три складові частини: законодавчу, адміністративну і судову. Розмірковуючи про структуру держави, Аристотель відзначає багатоманітність та несхожість її частин, відмінність людей, які її утворюють, — «із людей однакових держава утворитися не може»⁴, а також відмінність сімей у державі. Але головне, на думку Аристотеля, у державі — це громадянин.

¹ Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 378.

² Там само. – С. 380.

³ Там само. – С. 421.

⁴ Там само. – С. 379.

Держава складається з громадян. Наголошуючи, що в основі будь-якого політичного устрою лежить відповідне поняття громадянина, сам Аристотель визначає громадянина як того, хто бере участь у суді й управлінні, називаючи це «абсолютним поняттям громадянина»¹. Ймовірно, тут мислитель хоче сказати, що таке поняття істинне для всіх політичних устроїв, відмінність між ними не стільки в понятті громадянина, скільки в тому, які саме верстви населення політичні устрої допускають суду й управління. Крім того, громадяни несуть військову службу та служать богам. Отже, громадяни — це ті, хто виконує військову, адміністративну, судову й культурну функції. Аристотель взагалі визначає людину за її природою як політичну істоту. Причому він відзначає це двічі: в «Етиці» та в «Політиці».

Держава, за Аристотелем, — не єдина форма співіснування громадян. Іншими його формами є сім'я і поселення. Вони передують державі і організаційно, й історично. Держава ж щодо них виступає метою. Держава виступає продовженням сім'ї, у котрій спостерігається три види стосунків: чоловіка і жінки, батька і дітей, господаря і раба. Відповідні їм форми домашньої влади підготували першу форму держави як авторитета влади — патріархальну монархію. Саме вона, на думку Аристотеля, і є оптимальною, враховуючи людську природу, за умови, якщо суб'єктом влади виступає добродійна, розсудлива і мудра людина.

Аристотель вважає, що існування й добробут будь-якої системи потребують присутності правлячого елемента. Тут він виступає і як рішучий прихильник Платона, і як його головний опонент. Платон вважав, що одна форма правління відповідає за все, а Аристотель вважав за потрібне вводити різноманітні правила для різноманітних систем: наприклад, принцип демократії для громадян і принцип деспотії для рабів. Накладання невідповідного принципу закінчується безладом і кривдою. Формі правління філософ надає вирішального і рушійного значення, що визначає сутність законів, характер верховної влади (узурпації її чи розподіл), порядок та ха-

¹ Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 380.

рактер розподілу урядових посад. Визначивши три критерії оцінки форм — кількісний, якісний, майновий, Аристотель виділив з історичної дійсності шість форм правління: три правильні (правління на благо всіх) — монархія, аристократія, політія; три неправильні (правління на благо правлячих) — тиранія, олігархія, крайня демократія. Визначені філософом політичні форми актуальні і в сьогочасній політичній науці, і в державотворчій практиці. Політичні симпатії науковця на боці найбільш правильної форми — політії, за якої править більшість в інтересах загального блага і де переважає «середній громадянин» та «середній власник». Політія для Аристотеля є основою вчення про «змішану», ідеальну форму правління, коли поєднуються ознаки олігархії (багатства) і демократії (свободи). Він відстоює принцип демократичного обрання посадових осіб (жеребкування, почерговість), засуджує введення високого майнового цензу, оскільки він є перешкодою для незможних громадян в обранні їх на керівні посади і є недемократичним заходом.

Верховна влада в державі має належати закону (конституції), тоді в ній буде порядок, який сприяє стабільному існуванню будь-якої правильної форми правління. Головне для Аристотеля те, що закони мають унеможливити узурпацію влади і збагачення посадових осіб, використовуючи при цьому державні посади. Концепція Аристотеля про владу закону була однією з провідних ідей у Середні віки, коли політичні відносини будувались на звичаєвому праві. Пізніше ця концепція стала основою європейської конституції.

Особливо це важливо в управлінні вільними людьми. Керівник, поставлений зверху або вибраний членами організації, повинен немовби уособлювати вміння, інтелект, справедливість кожної конкретно взятої людини. Наука управління вільною людиною, зазначав Аристотель, є набагато складнішою і багатограннішою, ніж, наприклад, робота рабів, «які певною мірою є одухотвореною частиною власності... як, наприклад, знаряддя, яке стоїть перед інструментом»¹, але раб є не більше, ніж той самий інструмент чи тварина.

¹ Див.: Антология мировой философии [Текст]. – К., 1991. – Т. 1, ч. 1. – С. 126.

Аристотель визначає, що державна влада може діяти чи задля реалізації «спільного інтересу», чи для реалізації приватного інтересу тих, хто утримує у своїх руках всю повноту політичної влади. Причому Аристотель визнає перший тип як правильний, а другий — як хибний: «коли одна особа, чи декілька осіб, чи більшість керуються загальною користю, такі види державного устрою слід вважати правильними, а інші є відхиленнями»¹. Він доволі чітко формулює загальну ідею найкращого державного устрою, коли «громадяни здатні і бажають підкорюватися і володарювати, маючи на увазі життя, відповідне вимогам добродетельності»².

Незважаючи на відсутність правових правил досягнення належного рівня державної влади, антична традиція все-таки має вагоме пізнавальне значення. Досвід Аристотеля свідчить про той потенціал, який несе в собі антропологічний підхід до проблеми влади. У XIX ст. цей підхід отримав характер аксіологічної проблематики.

Міркування Марка Туллія Цицерона про те, яким має бути найкращий державний лад та про те, що закладене в природі «вищим розумом», аби вказати людині, як чинити правильно, і заборонити «чинити як не слід» — становить філософську основу правового розуміння державної влади. За чіткою його позицією держава є власністю народу, «отож усякий народ, що являє собою таке об'єднання багатьох людей, яке я описав, всяка громадянська община, що є народним установленням, всяка держава, яка, як я сказав, є народним набутком, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а ця рада повинна виходити передусім із тієї причини, яка породила громадянську общину»³. Державна влада повинна здійснюватися, за Цицероном, від імені народу в його інтересах, оскільки перманентно сама держава належить народові.

¹ Аристотель. Політика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 457.

² Там само. – С. 471.

³ Цицерон. Про державу [Текст] / Цицерон // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відп. ред. С. Головатий; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Червко; вступ. сл. С. Головатий. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – С. 132.

1.3. Дослідження державної влади в концепті природних прав людини

Н. Макіавеллі стверджував, що єдино правильним, рятівним шляхом здійснення державної влади є наявність сильного правителя. На ньому лежатиме вся відповідальність за управління громадянами і за життя суспільства. «Бо ви повинні знати, що є два способи ведення боротьби: один — за допомогою права, другий — за допомогою сили; перший є гуманним способом, другий — звіриним, але, оскільки найчастіше перший спосіб виявляється недостатньо ефективним, то необхідно покладатися на другий спосіб. Тому государ винен використовувати і тваринну, і людську натуру людини»¹.

У Новий час розуміння влади як доцільного механізму розгорнуто було обґрунтовано в теорії «суспільного договору». Так, Т. Гоббс писав про необхідність організації загальної влади шляхом угоди для подолання природного стану «війни всіх проти всіх». Згідно з уявленнями науки Нового часу філософ визначав владу як відношення між причиною і наслідком, між активною, дієвою «рушійною силою» і пасивним «об'єктом впливу»: «Влада і Причина — це одна й та сама річ. Причині і наслідку відповідають влада і дія; і навіть більше: і те й інше — це одне й те саме... Оскільки щоразу, коли якийсь діяч має всі ті умови, що є необхідними для справляння певного впливу на об'єкт, ми говоримо, що цей діяч має владу для досягнення такого результату в разі застосування її до об'єкта впливу... Отже, влада діяча і рушійна причина — одне й те саме».

На думку Гоббса, загальна влада «може бути вибудована тільки одним шляхом — шляхом зосередження всієї влади і сили в руках однієї людини або зібрання людей, які б більшістю голосів могли зводити всі волевиявлення громадян у єдину волю». Т. Гоббс визначав владу як засіб для досягнення блага в майбутньому і тому на перше місце ставив таку схильність усього людського роду, як

¹ Голос, М. Политологические эссе [Текст] : монография / Михил Голос ; отв. ред. проф. В. Н. Вандышев. – Сумы : Сум. гос. ун-т, 2011. – С. 24.

«вічне і невпинне бажання щоразу більшої влади, бажання, що припиняється лише зі смертю»¹.

Теоретик узагальнює, що всі діячі намагаються досягти власного блага, яке кожен ототожнює із задоволенням своїх бажань. Отже, Гоббс вважає «загальною властивістю всього людства безнастанне й невгамовне прагнення до влади і ще раз до влади, що зникає лише з приходом смерті»². Це прагнення можна стримувати лише за допомогою вищої влади суверена.

На відміну від Т. Гоббса, що як категоричний імператив сприймав ідею про неможливість владних суб'єктів підкорятися закону, його ж сучасник Б. Спіноза, характеризуючи право верховної влади стосовно підданих, виокремив два моменти: з одного боку, після переходу від природного стану до громадянського і запровадження держави не можна кожному громадянину жити на власний розсуд і самому собі бути суддею; з другого — природне право кожного у громадянському (державному) стані не припиняється. І тому владний суб'єкт також підкоряється, хоча і природним законам.

Згідно з поглядами Дж. Локка, особистості, утворюючи договірним шляхом державу, її органам надають державно-владних повноважень, при цьому не відмовляються від своїх природних прав. Прийнятною й історично переконливою є ідея Дж. Локка про громадянське суспільство, яка дає змогу і практично, і теоретично вирішувати проблему уникнення анархії, безправ'я у випадку відмови від підкорення цьому правлінню. Дж. Локк раціонально констатував існування природних прав (насамперед право на життя, свободу і власність), нігілістичне ставлення до яких є підставою для невиконання підданими права цієї влади ними керувати.

Ключовою ланкою вчення Ж.-Ж. Руссо постає теорія «суспільного договору», у межах якої обстоюється думка про те, що державна влада має бути поставлена в жорсткі рамки обмеження. Йдеться про такий конституційний правопорядок, що унеможливує узурпацію тієї влади, носієм якої є народ, оскільки «стала пропорція

¹ Гоббс, Т. Левиафан [Текст] / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. : пер. с лат. и англ. / [сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и прим. В. В. Соколов]. – М. : Мысль, 1989–1991. – Т. 2. – 1991. – С. 134.

² Там само. – С. 176.